6. Giulio Dolcetta, sa Banca Cummertziale Italiana (Comit) e su grupu sardu de sas impresas integradas

Ma cales fiant sas fortzas, sas istitutziones, sas impresas in gradu de giùghere a bonu fine sas initziativas polìticas de Porcella e su pranu de Pierazzuoli, a pustis de àere postu a pare aiat risòrgidu finantziàrias, capatzidades tècnicas e organizativas, ligàmenes istitutzionales, dodas individuales e atitudine a su de fàghere cuncretu de sas realizatziones industriales?

Tzertamente non s'Istadu de petzi. Comente iscriet Giuseppe Barone: «Vinculados dae sa prassi polìtica de fratzionare sos istantziamentos in proportzione a totu sos cumprensòrios chi esistint, blocados dae sas tèteras normas de contabilidade chi imponiant in cada esertzìtziu finantziàriu s'imputatzione de una limitada cantidade de òperas, su ministèriu de sos Traballos pùblicos e sos òrganos tzentrales e perifèricos de sa pùblica amministratzione s'agataiant in s'impossibilidade de intensificare s'atzione pròpia in una bonìfica sena la rallentare pro sas àteras. S'inefficienza de sa màchina burocràtica fiat posca cumpletada dae sas istracadoras protzeduras pro s'aprovatzione de sos progetos e de sos apaltos e de sa farta de personale tècnicu cualificadu: e fiat etotu in su de si subrapònnere de custos fatores in su matessi tempus chi derivaiant su deperimentu de òperas aviadas ma non urtimadas, sas brigas cun sas impresas appaltatrici pro sas variatziones de sos costos, sa generale discunfiantza de sos entes locales e de sos grupos dirigentes perifèricos restii a versare sos contributos de ispetàntzia issoro» (Barone 1986: 13).

In vicànica, finas dae sa prima dècada de su Noighentos, Angelo Omodeo e Francesco Saverio Nitti de s'esàmene crìticu a forte de su blocu agràriu e de sas fortzas sotziales egèmones in su Meridione aiant maduradu su cumbinchimentu chi «sa valorizatzione agrìcula e industriale de su Sud non podiat chi promanare de su capitalismu industriale setentrionale, e in manera signada de sas grandu sotziedades elètricas chi in sas regiones de su Nord aiant dadu giai proa de atòliu tècnicu e produtiva. A s'Istadu diant èssere tocados acumpridos de coordinamentu generale de sas òperas e de amparu econòmicu indiretu, ammaniende sos elementos de istùdiu pro unu cumpridu ladu reguladore idroforestale e aprontende una reforma legislativa de sas abbas pùblicas imperniata subra de sa limitatzione de su deretu de propiedade e subra de unu prus largu cuntzetu de s'espròprio pro pùblica utilidade laddove sa resistèntzia de latifondistas assenteisti a mantènnere malcoltivate sas terras creaiat unu ladinu cuntrastu de sos interessos privados cun sos de sa colletividade» (Barone 1986: 31).

E fintzas in Sardigna e in sa pranura de Terrarba su momentu de bortada difatis arribbat cando una banca comente a sa Comit e un'òmine comente a Giulio Dolcetta – unu chi «ischiat “bìdere mannu e a largu”, capatzu comente fiat de si mòvere intre polìtica, tècnica e finàntzia» (Soru 2000a: 286) – sunt interessados e s'interessant de sa Sardigna e de s'Aristanesu in bista de unu pranu de interventu chi deviat unire, ma cun ruolos e funtziones diversos, pùblicu e privadu.

In una lìtera de su 16 freàrgiu 1918 Pierazzuoli proponet a Giulio Dolcetta su pranu suo. Est su momentu de bortada chi signat su coladòrgiu de su momentu de sas initziativas polìticas e legislativas a s'operatividade cuncreta de un'interventu coordinadu a livellu tècnicu, finantziàriu, industriale, agràriu e amministrativu. No a casu Porcella e Pierazzuoli si fiant girados a Dolcetta che a cussu chi diat àere pòdidu garantire sos èsitos de su pranu de bonìfica idràulica e agrària de su Terralbese. Chie fiat duncas custu?

3. Medàllia coniada pro ammentare su ruolu de Giulio Dolcetta in su fràigu de sa diga subra de su Tirso

Giulio Dolcetta fiat nàschidu in Castelfranco Veneto su 6 austu 1880. Si fiat laureadu in su 1904 a su Politecnicu de Torinu in ingenieria eletrotècnica. A pustis de àere traballadu a sas Ferrovias de s'Istadu e a sa Pirelli, in su 1912 fiat istadu numenadu diretore de sa Sotziedade Elettroligure de La Spezia, sotziedade de s'àrea Comit.

Durante sa prima gherra mundiale fiat istadu impinnadu a su fronte comente a voluntàriu, ma in s'abrile 1917 fiat istadu imbiadu in Sardigna cun su còmpitu de dirìgere e promòvere totu sas fainas industriales a partetzipatzione Comit. Intro de pagu tempus Dolcetta aiat costruidu unu sistema de acòrdios e alleàntzias cun sas fortzas polìticas, sos imprendidores, sos tècnicos sardos, de Casteddu in particulare, chi cunsentiret sa realizatzione de unu pranu mannu a beru de amodernamentu de s'economia in Sardigna (e de profetos pro su grupu suo).

Su pranu de Dolcetta de amodernamentu de s'economia sarda previdiat: 1) su fràigu de lagos artifitziales e de tzentrales idroelètricas mediante isbarramentos subra de sos rios sardos printzipales; 2) sa distributzione de s'energia elètrica produìda, pro illuminatzione, irrigatzione e pro nde derivare fortza motora; 3) s'esecutzione de bonìficas idràulicas e agràrias; 4) su fràigu subra de sos terrinos bonificados e abbados de grandu aziendas

agràrias giutas cun sos prus modernos e efitzientes critèrios organizativos, tècnicos e agronòmicos.

Pro progetare, realizare e gestire tale pranu sa Comit e Dolcetta aiant postu a puntu unu grupu industriale integradu gasi articuladu: Sotziedade Elètrica Sarda (SES), cabugrupu de s'holding e deputada a sa distributzione de s'energia elètrica; Impresas Idràulicas e Elètricas de su Tirsu, cale fiat istada afidada su fràigu de sos impiantos idroelètricos (digas, invasos e tzentrales), intre sos cales, intre su 1918 e su 1924 sa diga de Santa Chiara subra de su Tirsu; Sotziedade Bonìficas Sardas cun su còmpitu de giùghere a tèrmine su grandu progetu de bonìfica integrale; Sotziedade Sarda Ammonia e Prodùidos Nìtricos, destinada a consumare s'energia idroelètrica prodùida in esubero de sos batzinos de fràigu nou; Sotziedade Sarda Fràigos; Sotziedade anònima Fràigat Tzimentos Portland.

Su grupu compidaiat in prus sa Sotziedade pro sas Ferrovias Cumplementares de sa Sardigna, a cunfirma chi su problema de sos trasportos fiat istratègicu pro s'isvilupu de s'ìsula e pro s'impreu de s'energia elètrica pro fortza motora.

Su grupu elètricu sardu, in prus de chi integradu, resurtaiat difatis accentrato suta de sa diretzione ùnica de Giulio Dolcetta, chi podiat gasi dispònnere de totu sos trastos organizativos, finantziàrios, tècnicos pro realizare su cumplessu de sas òperas netzessàrias a sa bonìfica integrale e a s'inghitzu de sa modernizzazione industriale in Sardigna.

In manera finantziària s'operatzione pessada dae Porcella e Pierazzuoli e afidada a Dolcetta fiat sustentada dae sa Banca Cummertziale Italiana, in su cuadru de unu progetu cumplessivu de isvilupu atzentradu subra de s'utilizatzione de sas risursas idroelètricas capatzas de dar logu a indùstrias elettrometallurgiche e eletrochìmicas e de avalorare terrinos de estensione manna mediante bonìficas e trasformatziones agràrias. Tale progetu isfrutaiat su favorèvole momentu polìticu, cunsideradu chi , intre su 1916 e su 1920, s'Istadu, suta de sa ghia de Nitti e de unu giru de tecnòcrates radicales aiat assùmidu, cun sas legislatziones subra de sa bonìfica, unu ruolu de ispico in su de prefèrrere sos grupos industriales interessados a sa modernizzazione de sas àreas arretradas.

In summa, comente a resumet Giuseppe Barone, in sos sos ùrtimos binti annos de su sèculu XIX e, mescamente, sos primos bentos de su XX si fiat acumulada in Itàlia una “abbistesa istatale”, alimentada in s'ùrtimu iscortzo de levas noas de tecnòcrates de bogadura nittiana e socialriformista (Serpieri, Petrocchi, Beneduce, Omodeo, Ruini) chi diant àere predispostu un'originale cuadru de riferimentu istitutzionale e legislativu in una prospetiva unitària de

modernizzazione de sos sartos comente a interventu pranificadu de ingenieria sotziale subra de su territòriu. S'inditu nou de s'interventu pùblicu, si basaiat subra s'interdipendèntzia intre assentu de sos batzinos montanos e recùperu produtivu de sas pranuras, subra de su coordinamentu intre sestu idrogeologico de su territòriu e trasformatziones fondiàrias (Barone 1985: 963).

Sos progetos locales de bonìfica de sa pranura de Terrarba s'insertaiant duncas in unu cuntestu caraterizadu a livellu polìticu natzionale de sos disinnos de unu tzetu polìticu interessadu a sa modernizzazione de su Mesudie e a livellu econòmicu de s'intraprendenza de unu grupu de aziendas e bancas chi bidiat in tales disinnos una bundante oportunidade de isvilupu e de profetu.

7. Decollat su pranu de Giulio Dolcetta

Tentu su pranu de bonìfica de Pierazzuoli, Dolcetta l'aiat fatu riesaminare de Angelo Omodeo, su cale, a nùmene de unu Comitadu de Studios de sa Sardigna, finas dae su 1911, aiat presentadu a sa Comit una proposta pro su fràigu de una sèrie de isbarramentos idràulicos subra de sos rios de sa Sardigna, e mescamente subra de su riu Tirsu, in funtzione de una valorizatzione energètica issoro (Fadda: 141).

Omodeo, puru cun unas cantas riservas, cuncordaiat subra de sa fattibilità generale de su pranu Pierazzuoli, ma osservaiat chi bisongiaiat limitare su deretu de espròprio riservadu a su cuntzessionàriu de sa bonìfica, chi podiat apàrrere comente a una bera e pròpia «spoliazione» de sa propiedade, tale de tribulare – mesches in Sardigna – sos raportos intre sa sotziedade benidora e s'ambiente sotziale. Si trataiat, segundu Omodeo, «e at a èssere custa sa lìnia sighida dae Dolcetta, de istudiare una forma atenuada de espròprio chi, puru mantenende·nde in s'essèntzia sua sas possibilidades coercitive, lassaret facultades a sos propietàrios prus volenterosos de pòdere pigare parte, in carchi modu, a esèmpiu in forma de cunsòrtziu, a s'impresa o chi previderet pro sos espropriados cunditziones de praghere o deretos de prelatzione in s'achistu de sas terras bonificadas» (Pisu: 61).

Dolcetta si fiat mòvidu in tres diretziones: 1) achirimentu de sos terrinos de bonificare siat in sos comunos interessados, mescamente su de Terrarba, siat in sos privados, piticos e mannos propietàrios; 2) costitutzione de una sotziedade chi gestiret sa bonìfica; 3) inghitzu de sas pràticas pro atzèdere a sos finantziamentos istatales.

Dolcetta, «pro contu de pessones de numenare e ente de declarare», su 1 nadale 1918 aiat inoltradu a su comunu de Terrarba pregonta de cuntzessione in enfiteusi de sas terras

comunales paulesas e egadas, pregonta acollida dae sa Giunta munitzipale in sa setziada de su 13 nadale.

Sa transatzione intre su comunu de Terrarba e Dolcetta imponiat a sos cuntzessionàrios de «assùmere in cuntzessione de s'Istadu sa bonìfica de 1a categoria de sos terrinos paulesos aia cumpresu in sos territòrios de Uras, Terrarba, Marrùbiu e Arcidanu, paris cun sas òperas relativas a s'assentu idràulicu de su Rio Mòguru, Riu Malu e Riu Bellu; de providire a pustis de s'irrigatzione de su matessi territòriu mediante derivatzione de sas abbas de su costruende batzinu o lagu artifitziale de su Tirsu o s'in casu mai cun su fràigu de unu batzinu ausiliàriu in su Rio Mòguru; puru de providire a su bonificamento e a su megioru agràriu de sos terrinos sottoindicati, reduende·los a coltura ratzionale e intensiva mediante irrigatzione, rimboschimentos e costitutzione de tzentros colonici; de promòvere s'isvilupu industriale, agràriu e zootècnicu locale, fatzilitende sas initziativas chi, comente a sa de sa ferrovia de Marrùbiu, Igrèsias, Terrarba e Ales, tirant a pònnere in comunicatzione sa zona bonificanda cun sas àteras regiones de s'ìsula» (cit. in Soru 2000a: 279).

Su 23 nadale 1918, Dolcetta, cussigeri delegadu de sa Sotziedade Impresas idràulicas e elètricas de su Tirsu, aiat costituidu a Milanu sa Sotziedade anònima bonìficas sardas (SBS) cun sa fine de realizare «sa bonìfica idràulica e agrària de sos terrinos in Sardigna, s'impiantu e esertzìtziu de retes de irrigatzione, s'esertzìtziu de sa pisca e de sas àteras indùstrias». Su 9 làmpadas de su 1919 su Comunu de Terrarba aiat tzèdidu a sa Sotziedade bonìficas sardas 3.348,06,88 ètaros de terrinos egados. Sa durada de s'enfiteusi fiat istada prevìdida 30 annos, rennoaditzu.

Dolcetta aiat afidadu sa consulèntzia tècnica generale de sa sotziedade a Omodeo, su cale s'impinnaiat a elaborare unu progetu nou de màssima de sa bonìfica de acòrdiu cun sos ingenieris Dionigi e Stanislao Scano, chi diant àere redatadu fintzas sos progetos esecutivos. Diat èssere fintzas istada presentada una dimanda noa de cuntzessione chi sostituiat sa presentada in data 5 santugaine 1918 a su ministru de sos traballos pùblicos de Pierazzuoli e chi Dolcetta aiat achiridu tràmite cunventzione.

Dolcetta e sa SBS, achiridos sos terrinos in enfiteusi de su Comunu de Terrarba, aiant protzedidu a s'achistu de sas àteras terras netzessàrias a sa bonìfica, chi aparteniant a antigas famìlias sennoriles, a prus reghentes mannos propietàrios, a sos piticos propietàrios e massajos locales.

De sos mannos propietàrios e de sas famìlias sennoriles, sete in manera cumplessiva, fiant istados acuistados àteros 4700 ètaros belle, in càmbiu de atziones de sa SBS. Pro sos terrinos chi ruent in s'àmbitu de su comunu de Marrùbiu, sos atos de achistu fiant istados stilati de s'istùdiu de Felice Porcella.

Àteros 1200 ètaros sa SBS los aiat acuistadu de sos massajos e de sos piticos propietàrios de Terrarba, ma, sighende sa ricostrutzione de Maria Carmela Soru, si fiat tratadu a beru de «una colossale svendita», consumada «a s'insegna de su millantato pòdere de sa SBS, capatza – comente atestaiat cun sos prus lecos massajos locales – de si nd'apoderare "comente si siat" cun l'espròprio ca assegnataria de una bonìfica cherta dae s'Istadu. Sa licuidatzione territoriale si fiat consumada subra de s'unda de bundantes profetos, aziendales e individuales. Issa si fiat atuadu cun tonos punitivos, prus chi redentivi. Prestanome, inditadores, possidentes fiant istados legitimados a s'aviamentu de sas pràticas de sa compravendita cun derogas in manera nominale disciplinadas a sa fine, chi los aiat rèndidu lìberos "de intervènnere e de agire a nùmene, pro contu e interessu de sa Sotziedade Anònima Bonìficas Sardas". Cuntratos giai ammaniados (belle totus rogati notàriu Giuntos) previdiant chi esserent sos matessi mandantes (a s'ispissu illetterati) a dare ampra facultade a s'intermediàriu de "s'in casu mai curregire o cumpletare sos datos catastales", lis cunferende "cada prus ampra facultade, sena calicuna restritzione de sorta, cun promissa de retènnere pro firmu e bàlidu s'operadu suo". Bastaiat chi sos propietàrios, in manera singulare o in piticos grupos (cuntratos colletivos) declararent "de comunu acòrdiu de rinuntziare a s'assistèntzia de sos testimòngios" e "de àere bèndidu a corpus e no a medida", rèndida a s'ispissu impossìbile de sas cunditziones paulesas. Pro fatzilitare eventuales operatziones de pèrmutas fondiàrias, s'intermediàriu, segundu una diferente formulatzione, podiat atzetare "de bèndere a chie mègius at a crèere e pro su prètziu chi reputerà prus cumbeniosu, cun totu sas clàusolas e sas garantzias de lege, sos sighentes istàbiles chi possedint in Comunu de Terrarba" sos possidentes mutidos in manera pretzedente […] Cun custos achistos amistosos, ammustrados comente a tales a s'istampa de Dolcetta, si fiat determinadu un'ispodessimentu colletivu» (Soru 2000a: 304-305, 307).

Felice Porcella, in tantu, pro motivos polìticos e personales, aiat abbandonadu cada ruolu amministrativu e polìticu, pro mòrrere in poberesa in Aristanis su 13 ghennàrgiu 1931. Cun s'essida de iscena de Porcella su comunu de Terrarba e sos abitantes suos, massajos, artisanos e piticos propietàrios, si fiant agatados sena ghia, sena rapresentàntzia, sena dirigentes chi ischirent nd'amparare in sas sedes pretzisas, locales e natzionales, sos deretos e sos bisòngios.

8. S'azienda modellu de Tanca Marchesas

Carchi die a pustis de sa firma de su cuntratu de enfiteusi, sos bandidores comunales de Terrarba, Marrùbiu, Arcidano e Uras aiant annuntziadu chi acanta sa Tanca Marchesas, una tenta a nord-ovest de Terrarba apartenta a sos marchesos de Villafranca, fiat in corsicanu s'assuntzione de operajos terrazzieri, capos iscuadra e muradores pro cumintzare un'òpera de bonìfica.

4. Mapa de sa bonìfica de sa pranura de Terrarba

Dolcetta aiat difatis incarrigadu Ottavio Gervaso (unu dischente de Arrigo Serpieri) de sovrintendere a sa creatzione de un'azienda modellu subra de sos terrinos de Tanca Marchesas. Diat èssere istada unu modellu non petzi pro sos sistemas de produtzione avantzada e disconnotos in Sardigna, ma fintzas ca diat èssere istada su protòtipu de una sèrie de àteras aziendas, cadauna de binti ètaros belle, semenadas subra de sos oto mìgia ètaros de sos terrinos de sa SBS. Cada azienda, indiritzada a sas colturas intensivas e a s'allevamentu ratzionale, deviat èssere dotada de domo colonica e istalla, de abba pro s'irrigatzione e de energia elètrica pro s'illuminatzione e pro s'aratura mecànica.

Sos coltivadores e sos allevadores de cada podere e azienda diant àere in prus pòdidu s'avàlere de grandu istabilimentos colletivos destinados a sas vàrias indùstrias agràrias: caseificio, cantinas, zuccherificio, oleificio.

Si trataiat de sistemas produtivos avantzados, progetados fintzas in funtzione de sa saca de sos produtos agrìculos e de s'allevamentu, cunsideradu su fatu chi sa produtzione non diat èssere istada surbida pro intreu in su mercadu sardu, in manera notòria de dimensiones prusaprestu reduidas.

Giai a su 1 martzu 1919 fiant istados assùmidos una chèntina de operajos e a su 15 abrile sutzessivu, in sa sola Tanca Marchesas, resurtaiant presentes 598 operajos diboscatori, terrazzieri, carriolanti e vagonisti, 21 capos iscuadra, 11 muradores, 14 manovali e 1 ferraiolo. In prus de su diretore de sos traballos, b'aiat un'ingenieri, bator geòmetras, oto canneggiatori e duos impreados (Piscedda: 53).

In pagos annos fiant istados trasformados in modu radicale sos 632 ètaros de s'ex tenta a nord-ovest de Terrarba, cunvertende·la de primitivu amparu de pastores e porcari in unu tzentru agràriu pilota caraterizadu dae sos noos appezzamenti de 100x400 metros, dotados

de fossetti de iscolo e serbidos dae una lìnia elètrica pro su dissodamento mecànicu, custu chi rendiat possìbiles sos padros artifitziales de avena, de veccia, de fenu, mèdica (47 cuintales pro ètaru). Fiant istados in prus impiantati vigneti e frutteti pro chèntinas de ètaros (Piscedda: 53-54, e Pisu: 130).

A sa fine de su 1920 fiat percorribile su caminu largu nou a fundu artifitziale in sostitutzione de sa stradina de sartu chi collegaiat Tanca Marchesas cun Terrarba. In cuddu perìodu fiant istadas realizadas fintzas àteras òperas: un'istalla a dòpia posta cun sas mangiatoie dispostas longu sos muros, duos silos pro sa proenda, aia pagiadu a forma de conu bortuladu, una cantina, caseggiati pro bos cunservare sos recatos, ofitzinas, ufìtzios diretzionales, abitatziones pro sos dirigentes, sos impreados e pro su personale fissu.

Sos edifìtzios fiant dispostos a fùrriu a una pratza retangulare delimitada dae una dòpia fila de plàtanos, cun unu putzu frunidu de una pompa a manu a dòpiu pistone pro giùghere s'abba in superfìtzie.

In su beranu de su 1920 aiant apartu fintzas sas primas elettropompe a fine abbaditza, chi oriant de putzos fossados in sos puntos prus in favore. Custu fiat istadu possìbile gràtzias a sa realizatzione (1919), a òpera de sa Sotziedade Elètrica Sarda, de sa prima lìnia elètrica a arta tensione: sa rete moviat de sa cabina de smistamento de Marrùbiu e lompiat a sa Tanca Marchesas dae ue, posca, si diramavano lìnias a bassa tensione impreadas in sos ufìtzios e in sas abitatziones privadas (Piscedda: 53-54).

S'azienda isperimentale de Tanca Marchesas, amministrada dae una diretzione tètera, severa e parsimoniosa, si poniat oramai comente a tzentru operativu e modellu colturale de una colonizatzione chi diat àere chitzo investidu s'intrea pranura de Terrarba (Soru 2000a: 316-317).

9. Àteras chimbe grandu aziendas

Intre su 1922 e su 1926, in prus de sa de Tanca Marchesas, fiant istadas costituidas àteras chimbe aziendas mannas de 800-900 ètaros cada (Linnas, Pompongias, Alabirdis, S'Ungroni e Torrevecchia), dotadas de domo de agèntzia, edifìtzios colonici, istallas a dòpiu òrdine de postas, iscuderia, ovile, porcile, cantina, granaio, concimaie, ricòveru pro sas màchinas, cabina elètrica de trasformatzione e ofitzina. Sos residentes – allogaderis, fatores, tècnicos, salariados, impreados – in su 1926 aiant cròmpidu sas 500 unidades.

Sos collegamentos fiant istados assegurados dae 32 km noos de caminos e su pietrame netzessàriu pro su fràigu fiat istadu bogadu dae sas cavas de su monte Arci. Una rete

elètrica noa de 67 km, aiat frunidu energia in totu s'àrea de bonìfica e duncas fintzas a sos ses grandu arados elètricos cun sos cales fiant istados dissodati 4.000 ètaros de istepa cespugliata.

A sas ses aziendas fiat istadu atacadu unu caseificio dotadu de machinàrios modernos, de unu frigorìferu e de locales àutos a sa salagione e cunservatzione de su casu.

S'azienda in su cumplessu suo, articulada in ses aziendas minores, s'estendiat pro unos 8.000 ètaros, 3300 de sos cales ocupados dae istagnos, paules e acquitrini. In custu ambiente inospitale, giai in s'annada 1921, fiant istados traballados belle 200 ètaros cun colturas vàrias: 68 a laores, 26 a trigu, 11 a òrgiu, 31 a avena, 43 a favas, lupinos e cicerchie, 10 a ortaglie e trigu moriscu, a aproendadoras. Acanta a sa faina agrària, aiat tentu cumintzu sa faina de allevamentu de su bestiàmene, bacas de late e rugradas intre ratza locale e isvìtzera. Fiant istados in prus acuistados 2 motoaratrici, 35 arados, 19 erpici, 8 carros e carrette e 2 carrotzinos, 1 falciatrice, 3 mietitrici, una trebbiatrice, in prus de una dotatzione de atretzos minores.

Sos vigneti in su 1924 s'estendiant pro 239 ètaros, meda chi s'azienda podiat progetare sa saca de sos produtos de s'Ìsula, comente a iscriiat Gervaso: «S'azienda est oramai una de sas primas Sardigna e tenet unu lusinghiero acontèssere siat pro su cummèrtziu de sas americanas, siat pro su cummèrtziu de sas uas de tàula, de cale sunt esperimentu numerosas variedade, siat pro su cummèrtziu de sos binos seberados, superiores a sa cuncurrèntzia ordinària» (cit. in Pisu: 131, 141).

Dae su 1925, suta de sa ghia de s'agrònomu Aldo Pavari, fiat istadu dadu su bia a unu programa de defensa de su Maestrale e de su Scirocco, chi arrecavano graves disacatos a sas colturas, basadu subra s'impiantu de fascas frangivento de eucaliptus cun sa densidade de 300 fundos pro ètaru.

10. Fatorias aiat difùndidu

Nella beranu de su 1922, a traessu de s'àrea in bia de bonificazione, a tesu deghe metros s'unu de s'àteru, fiant istados tratzados duos surcos parallelos, chi, a su belle, currispondent a sas atuales cunette laterales de su caminu asfaltadu chi ghenna a su tzentru tzitadinu e partzit, pro longu, in duos setores sa bonìfica. Subra de custa artèria printzipale s'innestarono posca àteros 56 caminos: 28 cara a ovest, conca a su mare, e ateretantas cara a est, totus a perfetu àngulu retu cun su retifilu e a tesu 400 metros s'una de s'àtera.

Movende de zero, totu sos caminos fiant istados marcados dae unu nùmeru progressivu: sa prima, est a nàrrere su caminu zero, est sa chi ghenna a su tzentru colonico de Linnas. Sos caminos paris, in pràtica cada otighentos metros, sunt totus asfaltadas, mentras cuddas dìspares, fata etzetzione in su caminu n. 3 chi de su retifilu giughet a s'idrovora de Luri, sunt isterradas in cantu, como comente a tando, serbint pro su tràn situ de su bestiàmene, de sos carros agrìculos e de sos mèdios tzìngolados.

Tale disponimentu de sas bias de comunicatzione fiat funtzionale a sa partzidura de sas ses aziendas de grandu dimensiones (Tanca Marchesas, S'Ungroni, Alabirdis, Pompongias, Linnas, Torrevecchia) in aziendas prus piticas de attrezzare e afidare a sìngulas famìlias, in bista de un'otimale isfrutamentu de sas risursas. Gasi, s'intrea azienda, fiat istada articulada in unu cumplessu de poderes de 400x100 metros, predispostos subra de su retro de sas domos coloniche a tocare sos caminos dìspares (cuddas a fundu naturale) chi sunt indispensàbiles pro totu sas operatziones de traballu, custu, difatis, s'atzedet a sa fatoria de su chirru de sa corte, sena bisòngiu de impinnare su caminu pari (Piscedda: 28).

5. Domo colonica

Sas domos coloniche de sos poderes pro famìlias de non prus de sete membros fiant cumpostas de tres locales, coghina, tettoia, forru, putzu, latrina, istalla, concimaia, puddàrgiu, ricòveru pro sos atretzos e pro su bestiàmene. Pro famìlias cun prus de 7 membros e no in prus de 14, sa domo de abitatzione deviat tènnere unu nùmeru dòpiu de locales. A sas famìlias chi apartenent a su primu grupu fiat assignada un'àrea de 12 ètaros e un'àrea dòpia a sas de su segundu grupu. Fiant previdìdos unu mèdicu e una maistra de partu residentes in su bidditzolu, coadiuvati de sas Mòngias de caridade (Pisu: 187).

11. Arribbant sos colonos

Intre su 1927 e su 1928 aiant cumintzadu a arribbare sos primos colonos a pobulare sas domos, coltivare sos poderes, allevare sos animales. In su cursu de sos annos nde fiant arribbados medas àteros, pagos meda sardos, medas vènetos. Subra de sa base de un'acòrdiu intre su prefetu Pietro Giacone de Rovigo (chi aiat bisitadu s'àrea de Terrarba in su nadale 1927) e Giulio Dolcetta, in su cuadru de sas polìticas agrìculas e demogràficas de su fascismu, a sos braccianti, a sos massajos, a sos disocupados de su Polesine fiat istadu propostu de devènnere colonos e mezzadri in s'àrea in bia de bonificazione de sa pranura de Terrarba.

Arribbaiant dae solos, in esploratzione pro averguare sas cunditziones de traballu e remuneratzione, traballaiant pro ses-sete meses comente a braccianti, aia operadu, sterratori, carriolanti, e posca detzidiant si torrare in su paisu de orìgine in bia definitiva o petzi pro giùghere in Sardigna su restu de sa famìlia. Unos cantos aiant seberadu de si nch'andare, àteros fiant istados rispediti in domo ca malàidos o debilitados, àteros aiant chertu restare.

Custos ùrtimos torraiant tando in Sardigna pro sa segunda bia cun mugere, fìgios, babbos, frades, sorres, nebodes, in trenu finas a s'istatzione de Marrùbiu e posca, a pustis de una cùrtzia pàsida a Tanca Marchesas, logu de acasàgiu e smistamento, subra de carros e carrette tirados dae boes e caddos, s'aviaiant cara a su logu de destinatzione, su podere cun sa domo colonica intre sos campos, sa cale assentu fiat ancora in bia de cumpretamentu.

«Mama mea Felicia, stremata e in sa confusione prus cumpleta (prantu de pipios, boghes, bagàllios e masserizie, dialetos e limbas curiosas, muscas e babbois), cun frade meu (in pessu chi nàschidu, giai emigrante) in bratzu e Biagio atacadu a sas ancas, aiat tzocadu a pränghere e cheriat torrare a domo a Sitzìlia. Babbu meu aiat resèssidu a la calmare» (cit. in Angioni: 255).

«A inghìriu a sa bella e ispatziosa domo poderale amus pigadu in afitu 15 campos pro 5.500 liras annuales; inoghe si faghent duos tòddidos s'annu a segunda de sas variedades coltivadas. ora comente si siat est tempus de làngia ma non si morit mancu; semper mègius de colà (a Fossalta de Piave) cando est grassa! Amus a pigare sas indispensàbiles bacas pro sas cales non tenimus problemas de fenu, bastat semenare e si toddet ladinu falciato finas a naras bias s'annu gràtzias a s'irrigatzione semper a disponimentu e cumpresa in su prètziu de afitu. S'est giai tòddidu sete cuintales de trigu moriscu e ateretantu de patatas; su mese benidore istimamus de tòddere de sos 4 a sos 6 cuintales de barbagigi e piberones e melinzanas in bona cantidade. Apo giai prantadu 4mìgia ispàragos, carchi mìgia intre verze-càules-latugas e fintzas una bona cantidade de radicchio, ma mi mancant cuddu ruju trevisano, pisurtzis nanos e àgiu turcu. Amus cumintzadu a pastinare unas 20mìgia chibuddas e, naturalmente, ant a sighire totus sas àteras ortaglie» (de una lìtera de su 18 santugaine 1932, cit. in Angioni: 316-317).

«Nois semus istados dae Pordenone in su 1928, antis, babbu meu é istadu in su ‘28, posca at giutu giosso sa famìlia in su 1930. […] Cando semus arribbados in Marrùbiu b'aiat una carretta chi nch'isetaiat e nch'ant giutu in domo. B'aiat ancora sos muradores. Sa domo fiat

de su totu bòida. Una mesa, pessones meda, cadiras meda, retes meda, e unu comò. A inghìriu fiat totu desertu, e paule, non b'aiat caminos. Fiat una desolatzione. Nch'é chertu petzi su coràgiu nostru a restare. Amus intentadu. Cando un'essiat e torraiat a domo deviat pònnere calicuna cosa a foras de sa ghenna sennò si perdiat. Meda a de note non resessiant a torrare a domo e deviant chircare totu sa note. Nois fìamus in 9 e tenìamus 3 càmeras e coghina, Non b'aiat abba. B'aiat unu rubinetto in cada caminu» (cit. in Capraro).

A metade santugaine de su 1928 si contant 106 poderes cun domos coloniche aiat isparidu, giutos dae 82 famìlias continentales (736 cumponentes) e 10 poderes giutos dae 9 famìlias sardas (52 cumponentes) (Angioni: 279).

Intre su 1929 e su 1930 si tenet s'aflussu prus cunsistente de famìlias; in s'annu agràriu 1930-1931 arribbant àteras 40 famìlias de 381 cumponentes, cun custa provenièntzia e cunsistèntzia (sa prima tzifra inditat su n. de sas famìlias su segundu su n. de sos cumponentes): Venètzia 7-64, Vicenza 2-18, Rovigo 5-57, Ùdine 1-11; Màntova 5-55, Forlì 9-80, Agrigentu 8-72, Casteddu 3-24 (Pisu: 192).

Maria Carmela Soru càrculat chi a su 29 abrile 1929 in s'aèrea de sa bonìfica bi siant: 27 famìlias polesane, 65 vicentine, 1 mantovana, 18 sardas, pro unu totale de 111 famìlias, distribuidas in 64 unidades poderali (Soru 2000a: 344).

Mentras sa fortza operaja presente in sa tenta a sa data mentovada resurtat de 1.324 unidades: 769 sardos e 555 continentales; de Terrarba e Marrùbiu acudiant àteros 300 operajos avventizi fitianos.

Semper segundu sos datos aporridos dae Maria Carmela Soru, a su 1 ghennàrgiu de su 1930 si contant 30 famìlias polesane, 11 vicentine, 16 venetzianas, 8 friulanas, 12 sitzilianas, 2 mantovanas, e àteras maremmane, pro unu totale de 90 famìlias e 790 cumponentes chi giughent 115 unidades poderali (Soru 2000a: 344). De su testu non si ricavant noas subra de sas àteras 54 famìlias vicentine e sas 18 sardas presentes in s'abrile de s'annu pretzedente.

12. Ca Dolcetta pro pobulare sas àreas bonificadas mutit sos Vènetos e non sos Sardos?

Dae su 1918 mìgias de operajos, braccianti, sterratori, massajos de Terrarba e de sos paisos serentes aiant traballadu a sa bonìfica pro disboscare sa mantza, colmare paules e acquitrini, costruire canales, àrgines e caminos, dissodare terrenos, impiantare àrbores, ma pro como de aposentare sos colonos in sos poderes Dolcetta aiat retentu pretzisu los fàghere arribbare dae su setentrione, mescamente dae su Vènetu. Pro ite?

Dolcetta ispiegaiat s'esclusione de sos Sardos e sa seletzione regionale a custu modu: «Diat èssere tantu prus còmodu pro sa sotziedade de si serbire meda de prus in manera larga de famìlias sardas; controit però, in generale, cun custa aspiratzione, sa fortza iscassa meda de traballu chi sas famìlias sardas presentant. Sas càusas de custu fenòmenu torrant a sètzere, a pàrrere nostru, in s'individualismu ispicadu meda de sos sardos, chi escludet s'assòtziu e sa cunvivèntzia intre parentes, in manera larga praticada imbetzes de sos continentales de unas cantas regiones e chi permitet a custos de presentare famìlias cun una prus forte pertzentuale de indivìduos àutos a su traballu in cunfrontu a sos inàbiles (betzos e pipios). E custu, comente a ognunu cumprendet, est de estremu importu pro sa colonizatzione in terrinos abbaditzos, chi recherent meda traballu, noos, chi devent ex-novo èssere dotados de sos ora costosos meda locales de abitatzione» (cit. in Mignone: 99).

6. Famìlia de Tzèsare Milan, originària de Porto Tolle in provìntzia de Rovigo.

Fiat istada aposentada in unu podere de sa bonìfica in su 1929

Le sèberos de Dolcetta aiant derivadu fintzas de su cunsideru chi sos Sardos o, a su mancu, sos Terralbesi, abituados a istare e bìvere in comunidade in su paisu, non diant àere acunsentidu a s'iscostiare in manera permanente in sas domos coloniche de sos poderes e rinuntziare a cudda sotzialidade chi sa vida de su paisu asseguraiat. Sos Terralbesi, segundu unu de issos, in bonìfica diant àere gastadu «Scetti ischit giorrunada» pro posca «torrai a bidda», traballare sa die, tzertu, ma posca si torrat a paisu! (Angioni: 145).

Dolcetta, in propòsitu, pariat tènnere sas ideas craras: «Finas a sos prus reghentes istudiosos (sas deplorazioni sunt ultrasecolari) totus ant postu in evidèntzia custu grave vìtziu de s'organismu agrìculu sardu, pro cale sos propietàrios “istant” subra de su fundu su tempus netzessàriu a lu coltivare, “bivent” in su tzentru populadu (in paisu) e custu cun totus sas inevitàbiles cunsighèntzias de s'iscassu bardiamentu e diligenza, de s'insicurezza de sos sartos, de sos fàtziles e fitianos dannos a sa propiedade, de sa grandu pèrdida de tempus sutràidu a su traballu ùtile subra de su campu» (cit. in Angioni: 225).

B'at ancora unu àteru cunsideru chi podet ispiegare s'esclusione de sos Sardos e de sos Terralbesi; sas cunditziones de traballu e de esistèntzia in sas terras coloniche, mescamente in sos primos annos, fiant tostas meda e non pagos colonos aiant detzìdidu de torrare a sos paisos de orìgine; intre su 1927 e su 1954 aiant lassadu s'azienda, 256

famìlias subra de 753 (Soru 2000a: 344). Sa bighinàntzia de Terrarba, in sos cunsideros de sa SBS, diat àere pòdidu determinare unu beru e etotu abbandonu in massa de sos poderes.

De non discuidare, in fines, su cuntestu italianu in su cale s'ideologia de s'antiurbanesimo, su ruralismo e sa crisi de su ’29 daiant particulare significadu a sa polìtica de “sbracciantizzazione” de su fascismu. Sa crisi generale aiat causadu unu forte mèngua de sos ocupados in sos sartos, ue sos prus corfidos fiant istados sos braccianti. Sa timoria chi in sa Valle Padana poderent reinnescarsi sos chertos bracciantili de su pustisgherra e, paris, su cunsideru chi sos braccianti costituiant una categoria «angena in manera sustantziale a sa tropa de sa vida agrìcula, a sos interessos suos prus profundos, a sas aspiratziones suas prus raighinadas» (Serpieri cit. in Di Michele: 264-265) aiat giutu a unu programa mannu a beru chi previdiat s'istesiamentu de sos braccianti padanos de sas terras de orìgine tràmite emigratzione organizada, distributzione in sas zonas de bonìfica, s'assegnatzione de lotos de terrenu e sa trasformatzione issoro in mezzadri.

13. Mussolinia de Sardigna

Chèntinas de poderes noos e de aziendas familiares, mìgias de colonos, impreados, tècnicos, dirigentes rendiant oramai netzessàriu unu tzentru urbanu chi, in prus de collegare, coordinare, dirìgere su cumplessu de sas fainas econòmicas, oferreret totu sos servìtzios sotziales e culturales de cales teniat bisòngiu sa comunidade noa in crèschida in sa pranura de Terrarba.

In sa zona tzentrale de sa bonìfica, denumenada Alabirdis, fiat istadu gasi creadu su primu nùcleu urbanu chi aiat tentu, a diferèntzia de sas àteras tzitades fundadas dae su fascismu, un'isvilupu predefinito, ca sos edifìtzios noos fiant istados insertados in su reticolo costituidu dae s'asse viàriu tzentrale, de sos caminos perpendiculares chi giughiant a sos poderes, dae sos canales e de sas fascas frangivento.

A sa presèntzia de su Ministru de sas comunicatziones Costanzo Ciano, in rapresentàntzia de su Re e de su Guvernu Mussolini, fiat istadu inauguradu su 29 santugaine 1928 s'abitadu nou «a cale su Duce at cunsentidu si daret su nùmene Suo», Villaggio Mussolini.

7. Mussolinia, Munitzìpiu

Intre su 1928 e su 1931 Carlo Avanzini aiat realizadu sos edifìtzios pùblicos printzipales de Mussolinia: iscola elementare, dopolavoro, domo de sos impreados, villa de su presidente,

villa de su diretore, sede SBS, munitzìpiu, ospidale, mulinu, silos, mercadu tzìvicu, albergo. Custos edifìtzios, caraterizados dae unu seguru ecclettismo, ammentaiant sos logos de orìgine de sos colonos e pagu teniant a chi fàghere siat cun s'architetura de su fascismu chi cun cudda sarda locale.

Su fascismu aiat cumintzadu a marcare s'identidade pròpia a Mussolinia partinde dae su 1933, cando Giovanni Battista Ceas aiat cumintzadu su fràigu de sos edifìtzios pùblicos segundu sas lìnias de su règimene: sa domo de su fàsciu, sa turre littoria, sa domo de su balilla, sa caserma de sa milìtzia.

Su Villaggio Mussolini (ex tzentru de Alabirdis) chi – paris cun sos àteros tzentros agrìculos de Tanca Marchesas, Linnas, S'Ungroni, Pompongias, Torrevecchia – fiant fratziones de Terrarba, fiant istados costituidos in comunu autònomu su 15 martzu 1931 cun su nùmene de Mussolinia de Sardigna (Arbaree dae su 17 freàrgiu de su 1944). Su territòriu de su comunu nou fiat istadu ricavadu mescamente dae su de Terrarba, chi aiat bidu reduende·si su suo dae 13.479 a 3.487 ètaros, mentras su de Mussolinia s'estendiat subra de 11.201 ètaros cun una populatzione de 2.213 abitantes (Soru 2000a: 353, 371; Angioni: 395, 405).

Pro amministrare su comunu nou su prefetu de Casteddu aiat numenadu unu cummissàriu, ma de su 1 ghennàrgiu 1932 Giulio Dolcetta, cussigeri delegadu de sa SBS, diat èssere istadu su primu podestà de Mussolinia, sa cale, no a tortu, podiat oramai èssere definida una comunidade aziendale, sende chi a dirìgere sos òrganos comunales fiant istados mutidos semper òmines de sa SBS: Cummissione edilìtzia (Giulio Dolcetta, Luigi Smania) Cummissione impostas locales (Ottavio Gervaso, Rosolino Guindani), Cummissione cummèrtziu (Ottavio Gervaso, Renato Mesirca).

Sa Sbs teniat peristantu riscattato sos terrinos tentos in enfiteusi versende a su comunu de Terrarba sa summa de liras 1.592.725, chi, belle pro intreu, fiat istada girada a su comunu nou de Mussolinia a pustis de sa ripartizione de su territòriu (Angioni: 395).

14. Sa chitida de sos agràrios e orientamentos noos in su fascismu in Itàlia e in Sardigna ponent in crisi su progetu de riformismu meridionalistico

Su progetu de bonìfica de sa pranura de Terrarba, puru in mesu de numerosas dificultades finantziàrias, tècnicas, organizativas, finas a sa segunda metade de sos annos Binti aiat protzedidu bastante in manera imbiada e segundu sos obietivos initziales, ma partinde dae cuddu momentu Dolcetta e sa SBS aiant dèvidu pònnere fronte a un'atacu cuntzèntricu giutu dae sos propietàrios terrieri e de esponentes de su sardu-fascismu in rapresentàntzia de

fortzas chi si pretendiant autonomìsticas e antimonopoliste. Ma balet fintzas pro su sardismo de tales grupos su chi Giuseppe Barone at osservadu subra de su sicilianismo: «su sicilianismo, comente a sas àteras incarnatziones de su regionalismu meridionale, costituit in custos annos una grae armadura ideològica cun cale sa grandu propiedade terriera amparat sos traditzionales mecanismos de controllu polìticu de cada cuncreta alternativa de segadura de s'artu (s'istadu) o de s'esternu (su capitale finantziàriu) de su betzu òrdine sotziale (Barone 1981: 78)

In s'Itàlia meridionale (e tzertu non petzi in Sardigna), in cara a sas resessidas de su capitale finantziàriu in s'achirimentu de sos deretos de bonìfica, sos propietàrios si fiant torrados a organizare e aiant costituidu in su 1924 unu Comitadu promotore de sos cunsòrtzios de bonìfica de s'Itàlia meridionale e insulare, presidente Ferdinando Rocco, chi criticaiat su sèberu de cunferire su deretu de espròprio no a s'Istadu o a una pùblica amministratzione, no a cunsòrtzios de propietàrios, ma a privados ispeculadores chi cunsideraiant su Meridione una terra de conchista. Sos propietàrios revendicaiant su controllu diretu de sas risursas istatales impiegadas in s'adderetada de sas terras paulesas de su Sud agiolotende paràulas de òrdine comente a “sa bonìfica cun sos propietàrios” e “su Sud e sas ìsulas podent e debbono fàghere de sese” (Pisu: 168).

In s'iscontru intre capitale finantziàriu setentrionale e agràrios meridionales, a sa fine su fascismu si fiat ischieradu cun custos ùrtimos; meda est chi su decretu leghet de su 1924 elaboradu dae Arrigo Serpieri – chi reconnoschiat a sas sotziedades privadas esecutoras de òperas de bonìfica su deretu de espropriare totu sos immòbiles de su cumprensòriu sostituende·si a sos propietàrios – fiat istadu remplasadu in su 1925 dae unu àteru chi acordaiat in cada casu a su cunsòrtziu de sos propietàrios su preferu de sas òperas de bonìfica, respetu a sos privados e a sas sotziedades.

In prus, sos agràrios cunsortziados, in cale si siat istàdiu de s'istrutòria e finas a s'emanatzione de su decretu de cuntzessione, podiant achidare a cale si siat àteru sìngulu imprendidore, cale diant èssere istadas petzi rimborsadas sas ispesas pro sos rilievos, sos istùdios, sos progetos, sas protzeduras de cuntzessione giai acumpridos e aviados.

Sa Sardigna aiat tentu una parte importante in su movimentu de sos cunsòrtzios, meda chi su Comitadu aiat organizadu a Tàtari in sa santandria de su 1926 unu cunvegnu, in su cursu de su cale fiat istada torrada a nàrrere su sèberu de fundu in defensa de una bonìfica "cun sos propietàrios", rinfocolando sa cuntierra regionalìstica, antimonopolista, antindustrialista contra su capitale ispeculativu continentale.